

Матер. междунар. науч.-практ. конф. (24—25 октября 1996 г.). — К., 1997; Чернухін Є. К. Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела. — К., 1998; Бацак Н. І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII—XIX ст.). — К., 1998; Диалог украинской и русской культур в Украине: Матер. II междунар. науч.-практ. конф. (30—31 октября 1997 г.). — К., 1998.

9. З найновіших праць українських авторів з зазначеної проблематики див: Аркуша О. Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. — Л., 1996.

10. Тут і далі приклади взято з перших томів Польського біографічного словника, опрацьованих Н. П. Романовою.

Т. Ф. Литвинова

ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИЙ НАПРЯМ У ДОСЛІДЖЕННІ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ (18—початок 19 ст.)

У сучасній українській історіографії окреслюється низка пріоритетних науково-дослідних напрямів. Їх виникнення обумовлено синтезом власне наукових і суспільно-політичних інтересів, пов'язаних з усвідомленням необхідності осмислення процесів визрівання національної самосвідомості, формування особливостей української нації, її духовного, інтелектуального, політичного становлення. До таких напрямів належить інтегральне вивчення історії суспільної думки, яка “назавжди залишається актуальною і водночас досить складною для дослідження” (1). Це особливо справедливо стосовно другої половини 18—початку 19 ст. — періоду, для якого характерне не лише піднесення суспільної думки в Російській імперії, а й водночас наявність елементів диференціації щодо соціальної, політичної, правової, філософської й національної сфер.

Для історії України додатковим аргументом може бути недостатня розробленість цього періоду в історіографії (останнім часом це неодноразово відзначалося дослідниками), а також сприйняття даного етапу як переломного в розумінні ліквідації особливостей суспільно-політичного устрою, рештків автономії України. Відбувається процес “вживання” України в нові соціально-політичні умови, нівелювання в системі імперії, а і водночас визрівання української національної самосвідомості.

Дослідження зазначеного періоду ще не набуло тієї “критичної маси”, яка б дозволила із достатньою визначеністю твердити про загальне й специфічне в характері ментальних настанов, стилів мислення, світогляду і течій суспільної думки. Ускладнює дослідження і властиве для даного етапу використання ідей просвітництва представниками різних напрямів, зокрема і в українській суспільній дум-

ці (2), і тому “іноді важко відділити просвітництво від дворянського лібералізму, консерватизму та ідейної реакції” (1, с. 20). Окрім того, “епістемологічна криза”, “пора сумнівів” поставили і істориків суспільної думки перед необхідністю не тільки розширення джерельної бази, а й визначення нових проблем, пошуку нових методологічних підходів (3); одним з яких може бути персонологічний. Вибір саме даного підходу впливає з усвідомлення того, що інтегральне дослідження історії суспільної думки України потребує суттєвого розширення наукових уявлень про безпосередні конкретно-історичні її прояви через діяльність на ідейній, духовній ниві осіб, які зробили свій неповторний індивідуальний внесок. Такий підхід є особливо необхідним для вивчення історії України 18—19 ст., де відчувається гострий дефіцит персонологічних досліджень, наслідком чого є “обезлюднення” українського історичного процесу. Це тим більш важливо тому, що одним з можливих шляхів виходу з кризи є антропологізація історико-наукового пізнання, яка перетворюється на одну з принципів рис сучасної парадигми історичної науки (4).

У дослідженні історії суспільної думки досить складною філософсько-методологічною проблемою є співвідношення одиничного та цілого, унікального і загального в структурі суспільної свідомості. У зв'язку з цим слід відзначити, що серед вітчизняних філософів немає єдності з досить важливого для історика питання про “деперсоналізовану” особливість суспільної думки. Одні з них вважають, що історії суспільної думки протипоказана “персоналізація” і тому необхідно прагнути до “зняття” індивідуальної своєрідності будь-якого джерела (5), інші категорично стверджують: “неприпустима... яка б то не була деперсоналізація історії думки. Історію творять люди, в тому числі й історію суспільної думки” (6).

У сучасній науці антиномія “надіндивідуального” та одиничного обговорюється в дискусіях навколо так званої мікроісторії. Як зауважив Ю. Л. Безсмертний, у працях прихильників цього напряму конкретніше, ніж у постмодерністів, розкриваються мотиви, що спонукають до перегляду традиційного для історіографії 20 ст. крену в дослідженнях масових явищ і “серійних” джерел (7).

Таким чином, у центрі уваги мікроісториків опинилися “не структури і механізми, які, без усілякої суб'єктивності, упорядковують соціальні відносини, а логіка і стратегія дій спільнот, родинних груп, сімей, індивідів... Історія суспільства звернулася до розгляду нових і менш масштабних предметів. Звідси інтерес до самої звичайної біографії” (8).

Якщо підходити до вивчення суспільної думки з позицій мікроісторії і намагатися виділити предмет дослідження, то можна дійти констатації, що таким мікроелементом думки є її носій, індивід. Причому, якщо йдеться про індивіда, “то слід вивчати не індивіда

взагалі, не його узагальнений статус, а конкретну людину з усіма її неповторними біографічними особливостями, із специфікою соціальних контактів, родинних зв'язків, залежностей, що склалися (або складаються), з усіма властивими їй прагненнями, пристрастями, уподобаннями і з урахуванням конкретних дій у різних ситуаціях, не забуваючи при цьому про доступну їй (у тих чи інших межах) свободу волевиявлення... Саме повнота подібних мікроданих дозволить конкретно простежити і зміни індивіда, і зв'язок таких змін з доволі широким соціальним середовищем" (7, с. 11). Саме такий підхід у дослідженні суспільної думки України другої половини 18—початку 19 ст., особливо враховуючи ступінь розробки проблеми, можна вважати плідним, оскільки він дає змогу внести уточнення в існуючу досить загальну картину. До того ж автор виходить з положення про те, що одиничне багатше за ціле, тому що містить у собі риси як загального, так і індивідуального.

Реальні можливості і межі використання персонологічного методу дослідження суспільних явищ відрефлексовані науковою думкою недостатньо. Щоправда, останнім часом спостерігається прагнення на новому рівні відновити традиції у галузі історико-генеалогічних, історико-біографічних досліджень, закладені у 19—на початку 20 ст. В. Антоновичем, О. Лазаревським, І. Павловським, В. Модзалевським і продовжені у 20-ті—на початку 30-х років, зокрема М. Н. Петровським у серії статей під загальною назвою "До історії української просопोगрафії" (9). Особливий інтерес становлять студії з біографістики і біоісторіографії, в яких зроблено спробу визначити теоретико-методологічні засади, місце біографії в історіографічному дослідженні, можливості такого жанру як біографічний роман-реконструкція (10). В той же час історики суспільної думки залишаються поки що осторонь цих процесів, хоча персонологічні й біографічні підходи, без декларації, широко використовуються в дослідженнях.

Зауважимо, що в працях з історії суспільної думки своєрідність використання персонологічного методу дослідження полягає в тому, що персоналії, вивчення яких може становити основний зміст роботи, є не метою, а засобом, що й визначає структуру інтересів до обраних персоналій. Так, подробиці біографічного характеру, які відіграють важливу роль в інших персонологічних розвідках, у даному випадку виконують допоміжну функцію, а деякі сторони життя висвітлено лапідарно або вони взагалі залишаються поза увагою. Тому біографічний принцип не завжди може бути провідним під час реалізації персонологічного методу. У зв'язку з цим досить слушною є думка Ханни Арендт, висловлена в доповіді, присвяченій 80-річчю Хайдеггера: "Ми так звикли до протиставлення розуму та пристрасті, духу та життя, що уявлення про пристрастну думку, в якій думка та пристрасть стають єдиним, видається нам до деякої міри дивним.

Хайдеггер сам одного разу висловив це єднання... в одній лапідарній фразі, коли на початку лекції про Арістотеля, замість звичайного біографічного вступу, сказав: "Арістотель народився, працював і помер..." (11). Але якщо стосовно Арістотеля можна обійтись без деталізації життєвого шляху, то в більшості випадків біографічні подробиці суттєво допомагають зрозуміти, виявити особистий вибір, його мотиви тощо. Іноді занурення в біографічні подробиці сприяє точнішій атрибуції певних текстів.

Так, наприклад, під час визначення ролі й місця в суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини 18 ст. відомого громадського діяча, депутата Комісії по складанню Нового уложення 1767—74 рр., письменника, перекладача, збирача історичних документів та стародруків Г. А. Полетики (1725—84) з'ясування за допомогою невідомих архівних матеріалів точної дати його одруження з О. І. Гамалією (31 серпня 1763 р.) дало додаткові аргументи на користь присутності Полетики на відомому Глухівському з'їзді старшини і чинів 1763 р. і проголошення програмної "Промови", відомої в літературі під назвою "Речь о поправлении состояния Малороссии", де він виклав свій погляд на можливе реформування всіх сфер життя українського суспільства (12).

Оскільки головною складовою об'єкта дослідження історії суспільної думки є ідеї, погляди, то виникає проблема, як вивчати цю частину об'єкта.

Тут може мати місце поєднання двох методологічних підходів: інтерналістського та екстерналістського. Але навіть тоді, коли аналіз дослідника обертається в руслі філіації "чистих ідей", його думка все одно перебуває під впливом інформації, уявлень про зовнішні (соціальні, політичні, психологічні тощо) мотиви, які могли вплинути на формування ідей. Намагання під час аналізу ідей і поглядів абстрагуватись, наскільки це можливо, від біографічних подробиць, конкретно-історичної ситуації не означає, що погляди, ідеали не є часткою дійсності. Але безпосередня громадська діяльність носіїв думки лише певною мірою мотивується ідеальними установками, а тим більше ще у меншій залежності від них перебувають її результати. В свою чергу, суспільна діяльність вносить корективи, іноді суттєві, в ідеальні програми. Тому дослідження конкретної діяльності може розглядатися як спосіб з'ясування, уточнення сутності самих поглядів, ідеалів, а також виявлення основних тенденцій розвитку суспільної думки через її представників.

Персоналогічний підхід у вивченні суспільної думки також виводить на схему: особа та її оточення, що певною мірою впливає і на структуру джерельної бази досліджень. При цьому методологічним орієнтиром можуть бути підходи, запропоновані І. Л. Біленьким, для вирішення проблеми "Історик з точки зору сучасників і наступних

поколінь”, зокрема положення про те, що “під час персонологічного історіографічного дослідження виникає... необхідність у виявленні, обліку, систематизації всього опублікованого істориком (як за життя, так і після смерті), абсолютно всіх текстів, що фіксують і документують його життя й діяльність, якщо можна так висловитись, зі сторін, які відбивають їх у всіх ступенях опосередковування, як-то: листи (до нього і до третіх осіб) і спогади сучасників; свідоцтва прижиттєвої і посмертної редактури і текстологічної обробки його текстів сучасниками і вченими наступної епохи; документація установ, організацій і корпорацій, що фіксує і відбиває його буденне життя і наукову творчість; рецензії на його праці; згадки з того чи іншого приводу в пресі та художній літературі (за життя і після смерті); синхронна і наступна біографічна, критична й історіографічна література; прижиттєві і посмертні бібліографічні покажчики, насамкінець мова посилань на праці історика в спеціальній літературі з тієї чи іншої проблеми” (13).

Таким чином, схема “особа та її оточення”, виконуючи додаткову евристичну роль у джерелознавчому плані, разом з тим впливає і на інтерпретацію, “прочитання” як життя, діяльності і поглядів персони зокрема, так і історії суспільної думки. Крім того, дана схема сприяє віднайденню, залученню комплексу мікроданих, що дозволить адекватніше сприйняти загальну цілісну картину. Таке ж саме значення може відігравати і вивчення окремих деталей біографії, за допомогою яких відтворюють не тільки факти життя людини, а й історії ідей. Насамкінець зауважимо, що дослідження історії суспільної думки з позицій біоісторії заслуговує дальших конкретно-історичних студій і теоретико-методологічного осмислення.

---

1. Моряков В. И. Русское просветительство второй половины XVIII века: Из истории общественно-политической мысли России. — М., 1994. — С. 18.

2. Пам'ятки суспільної думки України (XVIII—перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під ред. Болебруха А. Г. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 22.

3. Каменский А. Б., Носов Б. В. Отечественная мысль России XVIII века: спорные проблемы // Отечественная история. — 1995. — № 5. — С. 179.

4. Колесник І. І. Історія науки чи культури?: В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: Підсумки та перспективи: Матер. Всеукр. наук. конф. (Харків, 15—17 листопада 1995 р.). — Харків, 1995. — С. 44.

5. Горский В. С., Смирнов А. Ф. Предмет, критерии периодизации и источники изучения общественной мысли // Марксистско-ленинская мысль в СССР: Исторический путь и проблемы исследо-

вання. — К., 1978. — С. 252.

6. Методологические проблемы истории философии и общественной мысли. — М., 1977. — С. 53.

7. Бессмертный Ю. Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей: Человек в истории. — М., 1995. — С. 9, 10.

8. Шартье Р. История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Там же. — С. 193, 194.

9. Петровський М. П. Три Поповичі: З української просопографії XVII ст. // Записки Ніжинського ІНО. — 1927. — Кн. 7; Його ж. Юрій Дунін-Борковський: До історії української просопографії XVIII ст. // Записки УНТ у Києві. — 1927. — Кн. 24; Його ж. Українські діячі XVII ст.: Роман Ракушка-Романовський // Записки ІФВ УАН. — 1931. — Кн. 26.

10. Лотман Ю. М. Карамзин. — СПб., 1997; Максименко И. В., Панасюк В. Б. Биографистика и биоистория // Записки исторического факультета Одесского госуниверситета. — Одесса, 1997. — Вып. 4. — С. 135—140; Попова Т. Н. О методике биоисториографических исследований // Там же. — Вып. 5. — С. 165—172; Санцевич А. В. Місце біографії історика в історіографічному дослідженні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 1: На пошану проф. М. П. Ковальського. — С. 347—356; Мащук О. Нове слово в українській історичній науці // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1997. — Т. 2. — С. 151—153.

11. Арндт Х. Хайдеггеру — восемьдесят лет // Вопросы философии. — 1998. — № 1. — С. 128, 129.

12. Литвинова Т. Ф. До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія та Василя Полетика // Історія суспільної думки Росії та України XVII—початку XIX ст. — Дніпропетровськ, 1992. — С. 52—63.

13. Беленький И. Л. Ученый-историк в системе научных коммуникаций. Научно-аналитический обзор // Реферативный сборник ИНИОН АН СССР. — М., 1983. — С. 10.

О. І. Журба

ПЕРСОНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ АРХЕОГРАФІЇ (СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПІДХОДУ)

У розвитку української археографії останнім часом належне місце починають займати проблеми дослідження її власної історії. Помітна увага до минулого археографії обумовлена низкою екстерналістських та інтерналістських чинників: а) потребами історико-ідеологічного